

**HÄZIRKI ZAMAN HALKARA
GATNAŞYKLARYNYŇ DERWAÝYS
MESELELERI**

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRLOGI
TÜRKMENISTANYŇ DAŞARY IŞLER MINISTRLOGINIŇ
HALKARA GATNAŞYKLARY INSTITUTY

HÄZIRKI ZAMAN HALKARA
GATNAŞYKLARYNYŇ DERWAÝYS
MESELELERI

(makalalar ýygındysy)

Aşgabat • Ylym • 2024

GÜNDOGAR DÖWLETLERINIŇ DIPLOMATIÝASYNDA ÄHLUMUMY PROTOKOLLAÝYN KADALARYŇ BERJAÝ EDILIŞINIŇ AÝRATYNLYKLARY

Häzirki zaman diplomatiýasy, adatça, ählumumy kabul edilen protokol kadalary esasynda alnyp barylýar. Ol kadalara umumylykda “Diplomatik protokol” diýilýär. “Protokol” sözi gadymy “protokollon” (protos – birinji, kolla – ýelmemek) diýen grek sözünden gelip çykyp, ol orta asyrlarda resminamalary taýýarlamagyň düzgünlerini, soňra bolsa arhiw işlerini alyp barmagyň düzgünlerini aňlatmak üçin ulanylýdyr. Wagtyň geçmegi bilen bu sözi diplomatik işi alyp barmagyň düzgünlerini aňladýan adalga hökmünde ulanyp başlapdyrlar. Şu ýerden hem “diplomatik protokol” diýen häzirki zaman düşünje emele gelipdir [128 s.].

Diplomatik protokol – haýsydyr bir döwletiň ýa-da diplomatlaryň oýlap tapan zady däl. Häzirki zaman diplomatik protokoly dünýä döwletleriniň we olaryň halklarynyň arasyndaky köpasyrlyk gatnaşyklaryň esasynda, özara gatnaşyklary saklamagyň bähbitlerine has ýokary derejede jogap berýän düzgünleri toplamagyň we saýlamagyň ugrunda alnyp barlan işleriň netijesidir.

Döwletleriň we olaryň wekilleriniň arasyndaky kadaly gatnaşygy diňe özara gatnaşyklaryň umumy esasy düzýän ýörelgeleriň berjaý edilmegi arkaly gazanyp bolýar. Şeýle ýörelgelere her bir döwletiň özygtyýarlylygyna hormat goýmak, territorial bitewüligini ykrar etmek, hukuk taýdan deňlik, birek-biregiň içerki işine gatyşmazlyk ýaly mizemez ýörelgeler degişlidir.

Gündogar diplomatiýasynda diplomatik protokol halkara gatnaşyklarda döwlet ýolbaşçylarynyň we hökümetiň, daşary işler edaralarynyň, diplomatik wekilleriniň, resmi adamlaryň hemmesi tarapyndan kabul edilen düzgünleri, däpleri, şertleri berjaý etmegiň jemi hökmünde kesgitlenilýär. Döwlet edaralarynda we ministrliklerde protokolyň ýörite gulluklary hereket edip, olaryň üstüne ählumumy kabul edilen halkara diplomatik tejribäniň düzgünlerine laýyklykda iş duşuşyklaryny we resmi saparlary guramak ýaly wezipeler ýüklenýär. Diplomatik protokol halkara derejede bolup, onuň esasy kadalary ähli döwletler tarapyndan mümkingadar birmeňzeş berjaý edilmeli. Emma muňa garamazdan, häzirki zaman protokol tejribesi öz çeyeligi bilen tapawutlanyp, döwletleriň her biriniň öz milli däplerine we syýasy gurluşynyň aýratynlyklaryna laýyklykda protokollaýyn kadalara özboluşly üýtgetmeleri girizmeklige mümkinçilik berýär.

Ähli subýektleri doly derejede borçly edýän halkara hukugynyň ýazuw ýa-da dil görnüşinde ýeke-täk kadalarynyň bolmandygy üçin döwletler olary umumy kadalara eýermek, şeýle hem halkara salyhatlylyk ýörelgelerine esaslanmak arkaly öz içerki

kanunlaryna girizmeklige çalyşýar. Kabir döwletlerde birnäçe gezek ählumumy kabul edilen diplomatik protokolyň iň bolmanda käbir kadalaryna hukuk güýjüni bermeklige hem synanyşyklar edildi.

Diplomatik wekilleriniň ýolbaşçylarynyň arasynda dereje ululygyny kesgitlemek meselesi boýunça 1815-nji ýylyň 19-njy martynda geçirilen Wena kongresinde napoleon uruşlarynyň we Dini bileleşiginiň Aahen kongresiniň jemini jemlemek bilen ýörite karar çykaryldy. Bu iki karar 1961-nji ýyla çenli halkara protokol işiniň esasyňy düzdi. 1961-nji ýylyň 18-nji aprelinde ilçi hukugyny kodekse salmak boýunça Milletler Ligasynyň, soňra bolsa BMG-niň dürli komitetleriniň we iş toparlarynyň köpýyllyk işleri netijesinde diplomatik aragatnaşyklar barada Wena konwensiýasyna gol çekildi. Bu konwensiýa häzirkä wagtda diplomatik işiň, şol sanda protokolyň köpsanly meselelerini düzgünleşdirýär.

Diplomatik protokolyň kadalary – döwletara gatnaşyklarynda berjaý edilýän, halkara tejribesinde umumy ykrar edilen etiketiň, hormat goýmagyň düzgünleriniň jemi bolan halkara hoşamaýlyk, salyhatlylyk we sypaýyçylyk ýörelgelerine daýanýar. Halkara hoşamaýlygy bozmak, aýratyn hem bilkastlaýyn döwletiniň mertebesine we abraýyna zyýan ýetirmek hökmünde seredilýär.

Gündogaryň häzirkä zaman döwletleriniň köpüsünde diplomatik protokolyň ählumumy kadalarynyň doly berjaý edilmekligine belli bir derejede ýykgyň edilýän hem bolsa, olaryň protokol tejribesi özboluşly aýratynlyklary bilen tapawutlanýar.

Gündogar diplomatiýasynda diplomatik protokolyň baý taryhy, özboluşly aýratynlyklary we döpleri bar. Emma onuň esaslary durnukly we üýtgeşsizdir: bu daşary ýurt myhmana, onuň üsti bilen döwletine we halkyna belent hormat goýmagy aňladýar. Häzirkä wagtda diplomatik protokolyň bar bolan düzgünleri we kadalary daşary syýasy we halkara ykdysady hyzmatdaşlygyň ähli görnüşlerini diýen ýaly kadalaşdyrýar. Gündogar diplomatiýasynda diplomatik protokol özüne diňe bir döwletara däl, eýsem milletara, etnikara gatnaşyklaryň düzgünlerini we kadalaryny alýar. Şol sebäpli onuň bir bölegi – milli aýratynlyklary, dessurlary, adatlary, şertleri nazara almakdyr.

Gündogar diplomatiýasynda diplomatik protokolyň esasyňy düzýän ýörelgeleriň biri – wekiliň öz hyzmatdaşyna ýa-da döwletine deň garaýyşlylygy we özara hormat. Hut şol sebäpli, daşary syýasy we halkara ykdysady hyzmatdaşlyk çygyrynda diplomatik protokolyň umumy ykrar edilen düzgünleriniň we kadalarynyň ähmiýetine doly baha bermezlik bolmaýar.

Gündogar diplomatiýasynda diplomatik protokol halkara salyhatlylygyň umumy ykrar edilen kadalaryny tassyklamak we berjaý etmek bilen uly hem-de kiçi döwletleriň wekilleriniň arasynda tapawut goýulmaýar, millet, din we beýleki alamatlar boýunça hiç hili hukuk kemsitmesine ýol berilmeýär. Wagtyň geçmegi bilen diplomatik protokolyň döbe öwürülen görnüşleri käbir kadalary, hususan-da, käbir protokollaýyn dabaralaryň geçirilişi we guralyşy täze öwüşgine eýe bolýar.

Emma muña garamazdan, şeýle üýtgeşmeleriň girizilmegi döwletleriň halkara abraýynyň peselmegine getirmeýär. Gündogar döwletleri diplomatik protokolyň kadalaryny we düzgünlerini ulanmazdan, hiç hili ähmiýetli daşary syýasy işleri amala aşyryp bolmajakdygyna aňryýany bilen düşüňärler. Şonuň üçin-de olaryň köpüsinde diplomatik protokolyň kadalaryny gyşarnyksyz berjaý etmek arkaly döwlet saparlary amala aşyrylýar, şol sanda ýokary derejeli duşuşyklar geçirilýär; diplomatik wekilliğiň ýolbaşçylary belenilýär; ynanç we yzyna çagyryş hatlary gowşurylýar; dürli görnüşli diplomatik kabul edişlikler geçirilýär; diplomatik hat alyşmak alnyp barylýar; resmi wekiller kabul edilýär we ugradylýar; gepleşikler geçirilýär; halkara maslahatlar we mejlisler çagyrylýar; halkara şertnamalara we yralaşyklara gol çekilýär; dürli görnüşli baýramçylyk, şeýle hem ýas wakalaryna seslenmeler berilýär, döwlet senasyna we baýdagyna hormat goýmak bilen baglanyşykly etiket düzgünleri berjaý edilýär.

Gündogar diplomatiýasynda diplomatik protokolyň düzgünlerine laýyklykda diplomatlaryň bolýan ýurdunda özlerini alyp barmagyň tertibi, resmi ýagdaýlarda olaryň geýinmeli egin-eşikleri we ş.m. kesgitlenilýär. Protokola degişli bolan bu sanaw gutarnykly däl, sebäbi daşky görnüşiniň hiç biri halkara gatnaşygynda hemmeler tarapyndan kabul edilen düzgünleri berjaý etmesiz amala aşyrylmaýar. Diplomatik protokol BMG-de we beýleki halkara guramalarynda hem ulanylýar. Bu guramalaryň protokolynda öz aýratynlygy bar, şeýle hem onuň esasynda hemmeler tarapyndan kabul edilen kadalar durýar.

Gündogar diplomatiýasynda ykdysady hyzmatdaşlygyň guraly, köp halatda, diplomatik protokolyň düzgünlerine we kadalaryna esaslanýar. Şonuň bilen birlikde, iş gatnaşygynyň derejesinde diplomatik protokolyň düzgüni az konserwatiwli hem-de has ýiti we erkin. İş protokolyň kadalaryny berjaý etmek diňe bir iş bilen baglanyşykly aragatnaşyklary we netijeli hyzmatdaşlygy üstünlikli ösdürmek üçin amatly ýagdaýy döretmän, eýsem iş gatnaşyklarynyň medeniýetiniň görkezijisi bolup durýar. Bu gatnaşyjynyň özboluşly “eşigi”. İş protokolyň kabul edilen kadalary – söhbetdeşe bolan hormat, takyklyk, dykgatlylyk, dürslük, gysgalyk we açyk göwünlilik – iş gatnaşygynda öz usulyny (ýazmaça ýa-da dilden) işläp düzmäge kömek berýär. Saparda bolnanda, gepleşikleri geçirmek, kabul edişlikleri guramak, ertirlik we günorta nahar wagty myhmanlary oturtmagyň ýörelgeleri, hat alyşmak, wizit (işewürlükde ulanylýan) kartlary ulanmak we halkara gatnaşyklaryň beýleki görnüşleri ýaly diplomatik protokolyň köpsanly kadalary, diňe bir diplomatik işgärler üçin däl, eýsem halkara işlerine gatnaşýan ýa-da oňa taýýarlanýan ähli beýleki adamlar üçin hem peýdalydyr. İşewür adamlaryň arasyndaky gatnaşyklaryň protokoly diplomatik protokolyň köpsanly alamatlaryny gaýtalaýar. Şeýle hem bolsa bu ýagdaýda birinjiden, diňe döwlet derejesindäki aragatnaşyk we degişlilikde diplomatik protokol kanuny tertipde kesgitlenen Döwlet baýdagyny we döwletiň beýleki nyşanlaryny ulanmaga ygtyýar berýändigini bellemek

zerur. Ikinjiden, protokolyň kadalaryndan çykmanyň hyzmatdaş tarapyndan düşünişmezlige getirmegi mümkin, ol bolsa diplomatik protokolda bilgeşleýin göwne degmek hökmünde hasap edilýär. Bu ýagdaý döwletara gatnaşyklarynda düýpli agyrlaşdyrmak howpuny döredýär [1, 1–2 s.].

Gündogar diplomatiýasynda diplomatik protokol halkara hukugyň esasyny düzýän ýörelgeleri anyklaşdyrmagyň we amala aşyrmagyň serişdesi bolup hyzmat edýär, döwlet abraýyny, diýmek, milli bähbitleri goraýjy bolup durýar, diplomatiýanyň syýasy guraly bolup çykyş edýär. Protokol özüniň dabaralylygy bilen geçirilýän çärelere, dessurlara, gol çekilýän resminamalara uly ähmiýet berýär we hormat goýýar. Protokol kadalara işewür adamlaryň, şol sanda dürli ýurtlardaky hyzmatdaşlaryň arasyndaky özara gatnaşyklarda hem berjaý edilýär. Protokol syýasaty we geografiýany, ykdysadyýeti we medeniýeti, dürli ýurtlaryň milli we dini däplerini bilmekligi talap edýär. Protokolyň şular ýaly her bir ownuk zatlarynyň aňyrsynda diplomatiýanyň irki döwürlerden bäri toplan köp asyrylyk däpleri we tejribesi ýatyr. Şol sebäpli etiket ýaly, protokolda hem ownuk zadyň ýokdugyny ýatda saklamaly. Ýazyjy H. Makkeýanyň tassyklaýşy ýaly, ownuk zatlaryň aýgtyly ähmiýeti ýok, ownuk zatlar ähli zady çözüýär [2, 3 s.].

Gündogar diplomatiýasynda ykdysady hyzmatdaşlygyň dürli görnüşlerinde protokolyň düzgünlerini we kadalaryny berjaý etmeklik islendik iş duşuşygyna amatly ýagdaýy döretmeklige ýardam berýär, ol bolsa elmydama işiň oňyn netijesine getirýär. Şol sebäpli, işiň bähbidi üçin tanyşmak, iş boýunça hyzmatdaş wekilleriniň saparlaryny guramak, iş duşuşyklarynyň we gepleşikleriniň protokoly, iş kabul edişlikler, iş hat alyşmalary, saçak başyndaky etiket ýaly umumy ykrar edilen düzgünleri berjaý etmek zerur hasaplanylýar.

Protokoly üpjün etmek üçin protokol gulluklary döredilýär. Protokol gulluklary dürli atlandyrylýan we dürli tabynlykda hereket edýän hem bolsa, takmynan, birmeňzeş wezipeleri ýerine ýetirmekligi üpjün edýär. Oňat gurnalan we dürs işleýän protokol gullugy diplomatik işiň üstünligine uly goşant goşýar, ol döwletiň abraýyny saklamakda, işiň netijeliligini ýokarlandyrmakda zerur ugur bolup durýar. Daşary ýurtly hyzmatdaşlar bilen aragatnaşykda daşary ýurtly wekiliýeti Watanynda kabul etmegi we öz wekiliýetiň daşary döwletlere saparyny dogry guramak örän wajypdyr. Bu halkara we daşary ykdysady gatnaşyklary amala aşyrmagyň wajyp gurallarydyr. Onda protokol çäreleri esasy bolup, ol garşy almak we ugratmak, halkara gepleşikler, kabul etmek we tanyşdyrmak, hyzmatdaşlyk barada resminamalara gol çekmek we beýlekilerden durýar. Gündogar diplomatiýasynda diplomatik protokol nukdaýnazaryndan, saparyň ýagdaýyny kesgitleýän in esasy pursat, saparyň maksady we wekiliýetiň ýolbaşçysynyň derejesi bolup durýar. Kabul edýän tarapa daşary ýurtly wekiliýeti garşy almagy guramagyň gidişinde wekiliýetiň baştutanlarynyň dereje ýagdaýyny we onuň agzalarynyň san deňligini berjaý etmek zerurdyr. Daşary ýurtly wekiliýetiň gelmegine taýýarlyk görlede,

kabul edýän tarap iki sany maksatnamany düzýär. Bir maksatnama umumy – myhmanlar üçin, ol özüne senäni, hepdäniň gününü, wagty we ony geçirmegiň ýeri, görkezilen sapa çäreleriniň esasy sanawyny alýar.

Gündogar diplomatiýasynda umumy maksatnamanyň her bir pursadyny protokol gullugynyň işgärleri öz daşary ýurtly kärdeşleri bilen ylalaşýarlar, ondan soňra ol wekiliýeti kabul edýän ýolbaşçysy tarapyndan tassyklanýar, myhmanlaryň gürleýän diline terjime edilýär we öňünden hyzmatdaşa ugradylýar. Beýleki ikinji has doly maksatnama – kabul edýän tarap üçin ol özüne ähli guramaçylyk we tehniki işleri alýar: gatnaşýanlaryň düzümini, çäreleri geçirmeklige jogapkärleri we olaryň telefon belgilerini, dabaralary geçirmegiň tertibini we ş.m. Onda umumy maksatnamanyň her bir meýilleşdirilen çäreleri jikme-jik we dykgatly ýazylýar we işläp geçilýär. Ikinji maksatnama hakykatda daşary ýurtly wekiliýeti kabul etmegiň doly sahnasy.

Gündogar diplomatiýasynda diplomatik gepleşikleriň protokol çäreleri hökmünde halkara gatnaşyklarynda üstünlük gazanmak üçin wajyp ähmiýeti bardyr. Häzirki zaman tejribesinde halkara gatnaşyklarynda üstünlük gazanmak üçin dürli gepleşik tehnologiýalary işlenip taýýarlanylýdy. Olar özüne gepleşikleriň strategiýasy we taktikasy, maksada ýetmegiň usullary, gepleşikleriň psihologik aýratynlyklary, ynandyrmagyň düzgünleri, gepleşikler wagtyndaky hereket we usul, netijeliligiň görkezijileri we beýlekiler ýaly bölümleri alýar. Gündogar diplomatiýasynda diplomatik protokol gulluklarynyň halkara gepleşikleri taýýarlamak meselesine şu aşakdakylar girýär:

– gepleşikler üçin jaýy taýýarlamak, oňa gepleşiklere gatnaşýan ýurtlaryň baýdajyklaryny stolda oturtmak, stola suwy we çüýşeli gap-gaçlary, kagyzlary we syýagalamlary hem-de guramaçylyk-tehniki serişdeleri taýýarlamak;

– gepleşiklere gatnaşýanlaryň sanyny we ara alnyp maslahatlaşmaly soraglaryň sanawyny taýýarlamak;

– gepleşiklere gatnaşýanlary wiziit kartlary bilen üpjün etmek;

– sowgatlary we mahabat önümlerini taýýarlamak;

– gatnaşýjylary stol başynda ýerleşdirmegiň meýilnamasyny düzmek [3].

Adat boýunça gepleşiklerde stol başynda oturtmagyň giňden ýaýran görnüşini ulanylýar, ýagny “gapma-garşylykly hatarda”. Ýolbaşçylar garşy taraplar boýunça stoluň merkezindäki ýerleri eýeleýärler. Soňra olaryň çep we sag taraplarynda wekiliýetiň agzalary öz derejelerine laýyklykda ýerleşýärler;

– ýokary hünärlü terjimeçileri taýýarlamak.

Halkara gatnaşyklarynyň gidişine we netijeliligine täsir edýän esasy faktorlara – dil, medeniýet, döp-dessur, aňýet, din, daşary ýurt kanunlary, milli walýuta we beýlekiler degişlidir. Hut dil gepleşikler ýagdaýyny döredýär we has wajyp bolup durýar.

Ulag we aragatnaşyk serişdeleriniň ösmegi, ylmyň hem tehnikanyň gazanan üstünlikleri diplomatik durmuşyň depginini çaltlandyrýar, protokolyň rejeleşme we demokratiýalaşma meýillerine täsir edýär, käbir dabaralaryň üýtgedilmegine, käbir dabaralardan (mysal üçin, köpsanly ýurtlarda döwlet baştutanlaryny garşylamakda we ugratmakda top atmak ýatyryldy, ynanç hatlaryny bermegiň tertibi ýönekeýleşdirildi) boýun gaçyrmaklyga getirýär. Bu üýtgeşmeleri döwlet ýolbaşçylarynyň wagtyny tygşytlamagyň, harçlanýan pul serişdelerini azaltmagyň zerurlygyny döredýär. Emma wagtyň geçmegi bilen protokola girizilýän üýtgeşmeler ozaly bilen onuň esasyny düzýän kadalar bolan döwletleriň özygtyýarlylygy, olaryň halkara gatnaşygyndaky deň hukuklylygy, biri-biriniň içki işlerine gatyşmazlyk ýörelgelerine degişli bolmaly däldir. Şeýlelik bilen, Gündogar diplomatiýasynda-da diplomatik protokola yzygiderli üýtgeşmeler we goşmaçalar girizilip durulýar [4, 5 s.].

Şu nukdaýnazardan, türkmen diplomatiýasynda hem ählumumy protokollaýyn kadalaryň yzygiderli berjaý edilýändigini bellemek gerek. Türkmenistan “Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy: Türkmenistany 2022–2052-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Milli maksatnamasynda” kesgitlenen, Türkmenistanyň Prezidentiniň derwaýys başlangyçlaryndan gelip çykýan, Türkmenistanyň Hökümeti tarapyndan daşary syýasatyň ösdürilmeginde ileri tutulýan uzakmöhletleýin we gysgamöhletleýin maksatlaryň hem-de wezipeleriň nazarda tutulmagynda hoşniýetli goňsuçylyga, deňhukuklylyk we birek-birege hormat goýmak, özara bähbitlilik ýörelgelerine esaslanýan halkara hyzmatdaşlygy dowam edýär.

EDEBIÝAT

1. *Geldymuhamedowa O., Bayramow H., Garaýew A., Seyitgeldiyew Ý., Altyýew N.* Halkara etiketi we diplomatiýa. – A.: TDNG, 2019.
2. *Karayew B.* Halkara gatnaşyklarynda diplomatik gepleşikleriň orny we ähmiýeti. Türkmenistanyň daşary syýasaty we diplomatiýasy žurnaly. 2014, №1.
3. Protocol Handbook. Protocol Division Ministry of External Affairs. Government of India. New Delhi, 2018.
4. *Dimitrios Kamsaris.* Diplomatic Protocol & Etiquette. Metropolitan College of New York. New York, 2018.
5. *Muhammetberdiyew Ö.* Döwlet gullugynyň edebi we diplomatik protokolyň esaslary. – A.: Ylym, 2015.